

Lechosław Jocz^{*}

Akademia im. Jakuba z Paradyża
Gorzów Wielkopolski

O długości samogłosek w kaszubszczyźnie centralnej

1. Wprowadzenie

W pojęcie długości samogłosek wchodzi cztery typy zjawisk: (1) długość fonologiczna, (2) długość alofoniczna, (3) długość losowa i (4) długość inherentna.

Długość fonologiczna to długość istotna komunikacyjnie, pozwalająca rozróżniać słowa i formy, jak w łac. *mālum* ‘zło’ : *mālum* ‘jabłko’, cz. *patou* ‘pięta’ : *pátou* ‘pięta’, słwc. *kura* ‘kura’ : *kúra* ‘kuracja’, czy niem. *Betten* ‘łóżka’ : *beten* ‘modlić się’. Nierzadko różnicy długości towarzyszy różnica barwy, jak np. w języku niemieckim, gdzie krótkie /e/ przyjmują barwę [ɛ], a długie – barwę [e]. Nie dotyczy to jednak wszystkich języków, a w obrębie jednego języka nie zawsze wszystkich par (np. w niemieckiej parze /a/ vs. /a:/ brak jest istotnych różnic barwy, przynajmniej jeśli chodzi o język literacki). W systemie samogłoskowym współczesnego języka polskiego brak opozycji długości, była ona jednak obecna w języku staropolskim. W trakcie rozwoju polszczyzny została ona całkowicie przekształcona w opozycję barwy, np. *Bóg* (gdzie *ó* kontynuuje dawne długie /o:/) : *Boga* (gdzie *o* jest kontynuantem dawnego krótkiego /o/) czy dawne i gwarowe *mléko* [mlɛkɔ] i *gádá* [gɔdɔ] (Stieber, 1966, s. 29). W kaszubszczyźnie

^{*} Lechosław Jocz, Associate Professor, Faculty of Humanities, Jacob of Paradies University in Gorzów Wlkp., Poland.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4714-8462>.

e-mail: ljocz@ajp.edu.pl.

długość samogłosek istotna fonologicznie była obecna jeszcze na przełomie 19. i 20. wieku, przynajmniej w formie szczątkowej. Stan taki dokumentują prace Lorentza (1927–1937, ss. 387–390), Bronischa (1896, ss. 11–12, 14) czy Nitscha (1903, ss. 227). Autorzy skupieni wokół AJK stwierdzili całkowity zanik opozycji długości w kaszubszczyźnie w połowie 20. wieku (Stieber, 1959). Wszystkie opozycje długości miały tu zostać przekształcone w różnice barwy, stąd ortograficzne pary *a : ô, e : é, o : ó, i/y : ë, u : ü, ä : q*. Niektóre pierwotne różnice długości przekształcone w opozycje barwy nie znajdują odzwierciedlenia w ortografii kaszubskiej, co związane jest zapewne z faktem, iż istnienie ich zostało niesłusznie zanegowane przez autorów skupionych wokół AJK, por. Jocz (2018; 2021). Chodzi tu mianowicie o opozycję */u/ : */u:/ po labialnych, welarnych i w nagłosie (np. *wùchò* [wɛxwɛ, woxwɛ] ‘ucho’ i *ùd* [ut, yt] ‘udo’) oraz kontrast */i/ : */i:/ po palatalnych (np. *jidã* [jɛdɔ, jɛdɔ] ‘idę’ i *jic* [jits] ‘iść’).

Długość alofoniczna warunkowana jest pozycją samogłoski w obrębie słowa fonetycznego i bezpośrednim kontekstem. Np. samogłoski pod akcentem wyrazowym i zdaniowym są dłuższe, długość samogłosek spada wraz z liczbą sylab w słowie, a samogłoski na końcu słowa są dłuższe. Podobne efekty wywoływać może sąsiedztwo fonetyczne. Np. w języku angielskim samogłoski są wyraźnie dłuższe przed spółgłoskami dźwięcznymi w przypadkach jak *heat* ‘grzać’ : *heed* ‘baczyć’, a w języku górnołużyckim obserwujemy silne wzdłużenie /a/ w sylabach otwartych przed dźwięcznymi spółgłoskami koronalnymi jak w słowie *sada* ‘zdanie’ (: *data* ‘dana’, gdzie /a/ pozostaje krótkie). W języku polskim i w kaszubszczyźnie centralnej brak tak wyraźnych słuchowo długości kontekstowych, co nie oznacza oczywiście w najmniejszej mierze, że nieobecne są tu mniej uchwytnie zjawiska tego rodzaju (a obecne są na pewno). W kaszubszczyźnie centralnej obserwujemy bez wątpliwości wzdłużenie samogłosek wygłosowych, jest ono jednak zjawiskiem uniwersalnym, obecnym w zasadzie we wszystkich językach przebadanych pod tym względem (Jocz, 2011, ss. 191–193), i nie przyjmuje ponadprzeciętnej wartości, przez co jest słuchowo niezauważalne (Jocz, 2013, ss. 214–216). Wyraźne uwarunkowanie długości samogłosek przez akcent wyrazowy obserwujemy natomiast w kaszubszczyźnie północnej, której w niniejszym artykule nie uwzględniam.

Długość losowa jest zjawiskiem niesystemowym, uwarunkowanym czynnikami pozajęzykowymi i niedającym się ująć w ścisłe reguły lingwistyczne. Głównym czynnikiem jest tu indywidualna oraz chwilowa szybkość mówienia (kiedy mówimy szybciej, samogłoski są odpowiednio krótsze). W pierwszym rzędzie mamy tu do czynienia z preferencjami osobistymi (niektóre osoby mówią średnio szybciej, inne wolniej) i wpływem kontekstu sytuacyjnego (w pośpiechu czy stresie mówimy szybciej; informacje mniej istotne często przekazujemy szybciej, a ważniejsze wolniej). Na szybkość mówienia i długość samogłosek wpływają również ekspresja oraz symbolizm dźwiękowy (np. podkreślając niezwykłą wielkość jakiegoś przedmiotu, możemy powiedzieć, że coś jest *baaaro wiôôôldźe* ‘bardzo duże’).

Długość inherentna jest (średnią) długością typową dla danej barwy samogłoskowej (przy pozostałych warunkach równych). Podstawowym czynnikiem jest tu stopień stopień otwarcia samogłoski: samogłoski otwarte/niskie (jak [a]) są średnio wyraźnie dłuższe niż samogłoski zamknięte/wysokie (jak [i, u]), a samogłoski średnie (jak [e, o]) przyjmują wartości pośrednie. Dodatkowym czynnikiem, zwykle pomijanym i pomijalnym, często zupełnie niezauważalnym w wynikach pomiarów, jest peryferyjność w osi poziomej: samogłoski centralne mogą być nieco krótsze niż samogłoski przednie i tylne tego samego poziomu otwarcia. Długość inherentna jest uwarunkowana czynnikami anatomicznymi i fizjologicznymi. Im bardziej otwarta samogłoska, tym większego ruchu żuchwy wymaga jej artykulacja. Ruch żuchwy (ze względu na jej masę itd.) jest stosunkowo powolny, przy czym mamy tu do czynienia z ruchem w obu kierunkach (otwarcie i ponowne zamknięcie), co przekłada się na znaczne różnice długości inherentnej: samogłoski niskie są zazwyczaj 1,5–2 razy dłuższe od wysokich. Por. Jocz (2013, ss. 213–214) i podaną tam literaturę.

Długość konkretnej samogłoski w konkretnej realizacji jest wypadkową wszystkich omówionych powyżej czynników. Każda konkretna samogłoska w wymówieniu konkretnej formy ma jakieś cechy fonologiczne związane z opozycją długości, występuje w określonej pozycji i kontekście fonologicznym, wymówiona jest przez określoną osobę w takim czy innym kontekście komunikacyjnym i ma określony stopień otwarcia.

W niniejszym artykule nie interesują nas wszystkie rodzaje długości przedstawione powyżej. Interesuje nas tu długość fonologiczna, ale w nieco innym, w pewnym sensie bardziej ograniczonym zakresie niż ten, w jakim odnoszono się do problemu dotychczas. Przedmiotem poniższej analizy akustycznej nie będzie długość alofoniczna. Ażeby niewątpliwie obecne, choćby najdrobniejsze uwarunkowania alofoniczne nie zaburzały istotnie wartości średnich (które będą istotne dla poniższych rozważań), należy ograniczyć analizę do wybranej pozycji prozodycznej, jak również zapewnić różnorodność kontekstów fonetycznych oraz uwzględnić dużą liczbę jednostek. Nie będzie nas również interesowała tu długość losowa. Tu podstawą normalizacji jest znów duża liczba uwzględnionych jednostek oraz zbalansowanie pomiędzy informatorami (tj. każda jednostka musi być reprezentowana możliwie proporcjonalnie u wszystkich informatorów). Zmienną analizowaną w niniejszym artykule będzie długość inherentna, mamy tu bowiem do czynienia z pewnymi odchyleniami od ogólnej zasady wiążącej długość inherentną ze stopniem otwarcia. Wszelkie szczegóły techniczne będą przedstawione poniżej, w opisie analiz akustycznych.

2. Analiza akustyczna

Analiza długości inherentnych wymaga pomiaru samej długości trwania segmentów samogłoskowych oraz wartości formantu pierwszego (F1), który odzwierciedla stopień otwarcia samogłoski (przyjmuje on wartości rzędu 300–400 Hz u samogłosek zamkniętych/wysokich jak [i, u] i rzędu 700–800 Hz u samogłosek otwartych/niskich jak [a]). Jeżeli nie mamy do czynienia z długościami fonologicznymi lub różnego rodzaju systemowymi lub pozasystemowymi nieregularnościami, oczekujemy liniowej zależności pomiędzy obu zmiennymi. Oczywiście przy tak czy inaczej ograniczonej liczbie uwzględnionych jednostek i materiale pochodzącym z żywej mowy (gdzie pełna normalizacja pod względem kontekstów i idealne zbalansowanie obserwacji pod względem informatorów nie byłyby możliwe bez daleko idącego okrojenia materiału badawczego) nie należy się spodziewać pełnego dopasowania wszystkich punktów do funkcji liniowej.

Opieram się tu na materiale z gwar centralnokaszubskich¹. Analiza ograniczona została do samogłosek akcentowanych w śródgłosie. Łącznie przeanalizowałem 1862 jednostki samogłoskowe od 14 informatorów. Pomiaru wykonano w programie Praat, opracowane liczbowo w arkuszu kalkulacyjnym MS Excel i przenalizowane statystycznie w środowisku R.

Na potrzeby opisu fonetyczno-fonologicznego wydzieliłem dla gwar centralnokaszubskich łącznie 12 klas samogłoskowych. Co prawda systemy wokaliczne na tym obszarze zawierają 9 fonemów, ich zestaw nie jest jednak wszędzie jednaki. Poza tym wyróżniłem tu dla niektórych fonemów osobne warianty, różniące się wyraźnie barwą (a więc potencjalnie również długością inherentną) od alofonów podstawowych. Części jednostek wydzielonych do odrębnych fonemów odpowiada przy tym (często) taki sam dźwięk w sensie fonetycznym². Zestaw klas

¹ Opis bazuje zasadniczo na pomiarach przedstawionych i przeanalizowanych przeze mnie w monografii (Jocz, 2013, ss. 213–219). W niniejszym opracowaniu są one jednak w inny sposób opracowane liczbowo (nie wykluczam tu obserwacji skrajnych, co skutkuje pewnymi różnicami wartości średnich). Poza tym uzupełniłem tu w bardzo istotnym stopniu analizy statystyczne (m.in. przeprowadziłem szczegółową analizę rozkładów, a nie tylko wartości średnich, zastosowałem testy statystyczne od porównań grup oraz przeprowadziłem różnego rodzaju dodatkowe obliczenia pozwalające na obiektywizację rozważań i lepsze uzasadnienie wniosków), jak również opracowałem nowe wykresy. Rozbudowałem tu także interpretację historyczną i fonologiczną.

² Dość częstym zjawiskiem w kaszubszczyźnie są opozycje fonologiczne, polegające nie na stałej różnicy fonetycznej pomiędzy reprezentacjami dwóch lub więcej fonemów, a na różnych zakresach ich możliwych fakultatywnych realizacji przy częściowym pokrywaniu się tych zakresów. Chodzi tu przy tym (również) o pozycje maksymalnego rozróżniania fonemów danej klasy (np. pozycja akcentowana dla samogłosek), a nie o pozycje fonetycznych neutralizacji. Np. po spółgłoskach twardych realizacja fonemu /i/ (np. *sã pító* ‘pyta się’) waha się swobodnie w zakresie [i, ɨ], fonemu /ɜ/ (np. *pôcha* ‘pacha’) – w zakresie [ɘ, ɛ, ɛ], a fonem /ɔ/ (np. *téz* ‘też’) charakteryzuje się tu barwą [ɘ]. Każdy z tych fonemów może być więc wymówiony w tym kontekście jak [ɘ], z tym że dla /ɔ/ to jedyna możliwa wymowa i wykluczone jest tu [ɛ, ɛ, i],

samogłoskowych z przyporządkowaniem ich do fonemów, przykładami i objaśnieniami przedstawiam w poniższej tabeli 1. Z racji na różny status fonologiczny poszczególnych klas stosuję przy odwoływaniu się do nich zapis w nawiasach ostrokrątnych, np. <i>.

Tabela 1. Podstawowe klasy samogłoskowe w kaszubszczyźnie centralnej.

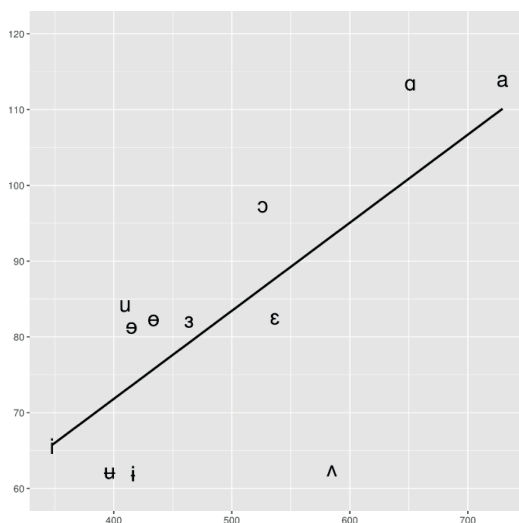
Klasa	Fonem ³	Przykład	Uwagi
I	i	pisac ‘pisać’	samogłoska przednia wysoka, tożsama zasadniczo z polskim <i>i</i>
ĩ	i	sã pito ‘pyta się’	wariant dominujący na zachodzie, ale obecny też na wschodzie; tożsamy fonetycznie z <i>é</i> (po twardych) i jednym z głównych wariantów zdelabializowanego <i>ô</i> ; identyczny z polskim <i>y</i>
u	u	tu ‘tu’	warianty labializowane szeregu przedniego i centralnego
u	u	góra ‘góra’	samogłoska tylna i współcześnie wysoka, tożsama z polskim <i>u</i>
ə	ə	téz ‘też’	realizacja typowa dla całego obszaru, co do wymowy patrz <i>i</i>
ɛ	e	ten ‘ten’	samogłoska przednia, średnia otwarta, tożsama z polskim, nieco scentralizowanym <i>e</i> lub wybitnie przednia
o	o	to ‘to’	samogłoska tylna, średnia lub średnia otwarta, ze skłonnością do artykulacji wyższej i bardziej zaokrąglonej od ogólnopolskiego <i>o</i>
a	a	dac ‘dać’	samogłoska centralna niska, ogólnie tożsama z polskim <i>a</i>
ɑ	a	gãba ‘usta’, tam ‘tam’	samogłoska tylna, niska labializowana odpowiadająca odnosowionemu <i>ã</i> (zwłaszcza na zachodzie) oraz <i>a</i> przed spółgłoskami nosowymi, np. <i>tam</i> , <i>sano</i> , <i>bania</i>
ø	ø	gôdô ‘mówi’	samogłoska centralna, średnia (średnia zamknięta), labializowana, typowa dla wschodu
ɜ	ɜ	gôdô ‘mówi’	wariant zdelabializowany <i>ô</i> , wahający się w zakresie [ɛ, ɛ̃, i], typowy dla zachodu
ʌ	ʌ	rěba ‘ryba’	samogłoska tylna (zwłaszcza na zachodzie) lub tylnocentralna, niezaokrąglona, niższa od <i>e</i> , <i>o</i> ⁴

podczas gdy dla /ɜ/ niemożliwe jest [i], a dla /i/ – [ɛ, ɛ̃] itp. (Jocz, 2013, ss. 245–246; Jocz, 2018b, ss. 45–47).

³ Co do systemu zapisu fonologicznego patrz Jocz, 2013, ss. 158–160.

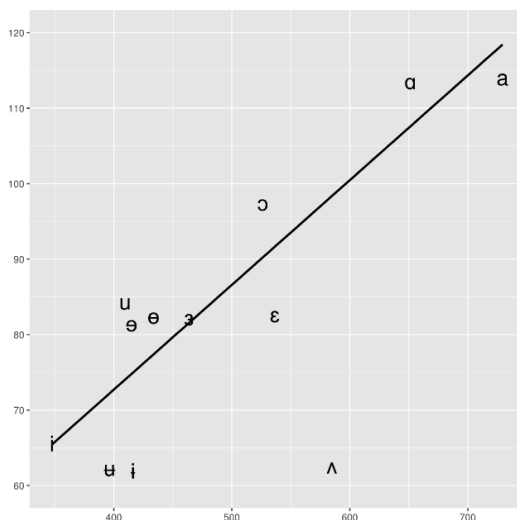
⁴ Dokładniej z charakterystyką fonetyczną *ě* pod względem barwy można zapoznać się w monografii Jocz, 2013, ss. 66–67, 159, 179–197, 225. Patrz też niżej.

Na rysunku 1 przedstawiono zależność pomiędzy omawianymi zmiennymi z uwzględnieniem wszystkich wyróżnionych powyżej klas. Współczynnik korelacji wyniósł tu 0,73 (korelacja średnia) z $p=0,007019$ (korelacja statystycznie istotna). Współczynnik dopasowania do wyznaczonego trendu liniowego o wartości 0,53 wskazuje jednak na dopasowanie słabe. Już na pierwszy rzut oka wskazać można tu jednak jednostkę wyraźnie odchyłoną, którą jest punkt reprezentujący ě <Λ>. Pomimo że jest to trzecia najbardziej otwarta samogłoska, wyższa tylko od <a, ɑ>, to jest ona jednocześnie jedną z najkrótszych samogłosek, grupując się z samogłoskami <i, i, u> i odcinając się wyraźnie od zbioru samogłosek poziomu średniego, w tym od najbliższych mu względem stopnia otwarcia <ε, ɔ>.

Rysunek 1. Średnia długość samogłosek (oś y; ms) w odniesieniu do F1 (oś x; Hz): wszystkie jednostki.

Na rysunku 2 przedstawiono zależność pomiędzy obu zmiennymi z prostą trendu obliczoną bez uwzględnienia ě <Λ>. Współczynnik korelacji wynosi tu odpowiednio 0,9 (korelacja bardzo wysoka) z $p=0,0001734$ (korelacja statystycznie istotna z prawdopodobieństwem istotności wyraźnie wyższym niż powyżej). Współczynnik dopasowania wyniósł tu 0,8, co oznacza dopasowanie dobre. Zaznaczyć przy tym należy, że wyłączenie jakiegokolwiek innego punktu z obliczeń albo obniża współczynnik korelacji (dotyczy to zwłaszcza punktów <a, ɑ>), albo istotnie go nie zmienia w stosunku do wyjściowej wartości 0,73. Podobnie w przypadku wyłączenia ě <Λ> i dodatkowo jakiegokolwiek innego punktu współczynnik korelacji oscyluje wokół wartości 0,9 (znów z największym, choć tu już dużo mniejszym spadkiem wartości przy nieuwzględnieniu punktów <a, ɑ>). Wskazuje to jednoznacznie na wyjątkowość ě <Λ> w całym zbiorze.

Rysunek 2. Średnia długość samogłosek (oś y: ms) w odniesieniu do F1 (oś x: Hz): bez \check{e} < Λ >.

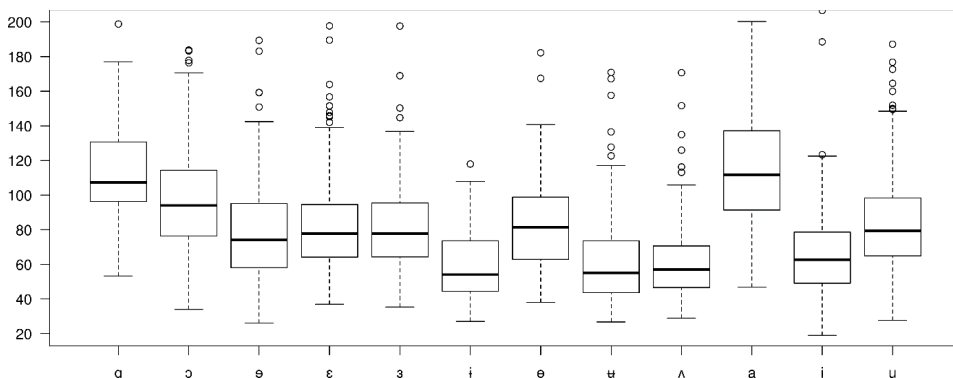
Zależność pomiędzy długością a stopniem otwarcia jest w przebadanym materiale bardzo silna, jeśli nie uwzględnić wyraźnie odchylnego \check{e} < Λ >. Odległość wszystkich punktów poza nim od prostej trendu wynosi średnio 6,6 ms (maksymalnie 12 ms), co jest uwarunkowane czynnikami losowymi, kontekstowymi i tekstowymi, niemożliwymi w praktyce do wyeliminowania w przypadku materiału reprezentującego swobodne wypowiedzi. Pomimo starań o zachowanie różnorodności kontekstów fonetycznych, pełen balans był niekiedy trudny do uzyskania, np. w przypadku \hat{o} < \check{z} , $\hat{\theta}$ > formy czasownika *gadac* były w materiale nadreprezentowane ze względu na ich bardzo wysoką częstotliwość tekstową⁵. Tak czy inaczej, w sensie matematycznym/statystycznym odchylenia tego rzędu w danym zbiorze danych okazały się niewielkie, o czym świadczą (bardzo) wysokie wartości współczynnika korelacji i dopasowania. W przypadku \check{e} < Λ > odległość od prostej trendu wynosi ok. 36 ms, czyli trzykrotnie więcej od drugiej najbardziej odchylonej samogłoski i ponad pięciokrotnie więcej od średniej.

Podsumowując, centralnokaszubskie \check{e} < Λ > jest wyraźnie zbyt krótkie jak na swój stopień otwarcia. Jest ono jedną z najbardziej otwartych samogłosek, będąc jednocześnie jedną z najkrótszych. Sytuacji takiej nie sposób przypisać umiejscow-

⁵ Muszę przy tym zaznaczyć, że długość samogłosek analizowałem w ramach moich badań nad wokalizmem centralnokaszubskim w pewnym sensie przy okazji, interesowała mnie wówczas głównie barwa samogłosek. Pełen balans pomiędzy kontekstami, jeśli nie wpływały one w istotny sposób na barwę, nie był więc dla mnie priorytetem. Nie normalizowałem też materiału pod kątem pozycji względem akcentu zdaniowego, choć z zasady wyłączałem realizacje wyraźnie ekspresywne.

wieniem samogłoski w osi poziomej (czyli odpowiadającej opozycji pomiędzy samogłoskami przednimi, centralnymi, a tylnymi itd.). Centralnokaszubskie \ddot{e} < Λ > jest bowiem samogłoską tylną ew. tylną scentralizowaną lub fakultatywnie (na wschodzie tego obszaru) przednią, a więc zawsze mniej lub bardziej peryferyjną i dość daleką od stricte centralnych i średnich samogłosek typu [ə] (pomimo tradycyjnego określenia *szwa kaszubskie*). Jedynym możliwym wyjaśnieniem takiego stanu wydaje się tu być przyjęcie reliktu dawnej krótkości.

Zanim przejdę do kwestii fonologicznych, chciałbym pokrótce zająć się charakterystyką rozkładów długości inherentnej u wyróżnionych klas samogłoskowych. Rozkłady te są przedstawione na rysunku 3, a istotność statystyczna różnic pomiędzy poszczególnymi parami w tabeli 2 (zastosowano test Gamesa-Howella). Tabela 3 zawiera wartości mediany dla każdej z klas. Zakresy wartości (abstrahując od obserwacji odchylnych) wynoszą u poszczególnych klas od 77 do 153 ms, a zbiory pokrywają się ze sobą znacznie. Niemniej jednak różnice pomiędzy większością par są istotne statystycznie, przy czym wartości p są albo bardzo niskie (bliskie lub stosunkowo bliskie zeru), albo bardzo wysokie (bliskie jedności), brak tu z wyjątkiem jednej pary (<ɔ> : <a>, gdzie $p=0,063$) wartości zdecydowanie nieskrajnych. Na podstawie wartości p można pogrupować wyróżnione klasy w 4 grupy. Pierwszą tworzą obie samogłoski niskie <a, ɔ>, drugą – <ɔ> (jeżeliby przyjąć próg istotności statystycznej na poziomie 0,05, samogłoska ta nie tworzyłaby osobnej grupy należałaby do grupy pierwszej), trzecią – <u, ə, ɐ, ɜ, ε>, a czwartą – <i, ɨ, i, ʌ>. Wartości p w obrębie grupy czwartej (jak i zresztą pozostałych) są równe lub niemal równe jedności, co oznacza pełne prawdopodobieństwo tożsamości zbiorów. Wartości dla < Λ > i jakiegokolwiek punktu należącego do grup 1–3 są przy tym mniejsze od 0,001 (z conajmniej pięcioma zerami po przecinku aż do czternastu zer; w przypadku samogłosek o najbliższym F1, czyli <ε, ɔ, a, ɔ> to 10–14 zer). Potwierdza to wszystko jednoznacznie wyjątkową krótkość \ddot{e} < Λ >, niezgodną ze stopniem otwarcia tej samogłoski.

Rysunek 3. Rozkłady długości (ms) poszczególnych klas samogłoskowych (dla czytelności część obserwacji odchylnych znalazła się poza skalą wykresu)

Tabela 2. Rozkłady długości poszczególnych klas samogłoskowych: istotność statystyczna. Wartości wskazujące na brak istotności statystycznej wyróżniono kolorem szarym (jako próg istotności przyjęto wartość 0,1)

	a	ɑ	ɛ	ɛ̃	ɪ	ĩ	ɔ	ɜ	ɵ	ʌ	u	ʊ
a	–	1	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001
ɑ	1	–	<,001	<,001	<,001	<,001	,063	<,001	<,001	<,001	<,001	<,001
ɛ	<,001	<,001	–	1	<,001	,001	<,001	1	1	<,001	1	<,001
ɛ̃	<,001	<,001	1	–	,003	,007	,001	1	1	<,001	1	<,001
ɪ	<,001	<,001	<,001	,003	–	1	<,001	<,001	,001	,998	<,001	,999
ĩ	<,001	<,001	,001	,007	1	–	<,001	,002	,003	1	<,001	1
ɔ	<,001	,063	<,001	,001	<,001	<,001	–	,001	,004	<,001	,001	<,001
ɜ	<,001	<,001	1	1	<,001	,002	,001	–	1	<,001	1	<,001
ɵ	<,001	<,001	1	1	,001	,003	,004	1	–	<,001	1	<,001
ʌ	<,001	<,001	<,001	<,001	,998	1	<,001	<,001	<,001	–	<,001	1
u	<,001	<,001	1	1	<,001	<,001	,001	1	1	<,001	–	<,001
ʊ	<,001	<,001	<,001	<,001	,999	1	<,001	<,001	<,001	1	<,001	–

Tabela 3. Wartości median poszczególnych klas samogłoskowych

ɑ	ɔ	ɛ̃	ɛ	ɜ	ĩ	ɵ	ʊ	ʌ	a	ĩ	u
107,3	94	74	77,8	77,8	54	81,5	55,1	56,9	111,8	62,7	79,4

3. Wnioski fonologiczne i podsumowanie

Niezgodna ze stopniem otwarcia, nieregularna krótkość *ɛ̃* w kaszubszczyźnie centralnej jest zauważalna audytywnie, zdaje się, że czasem również przez rodzimych użytkowników języka. W opisach tego dźwięku w literaturze dość częste są określenia tej samogłoski jako krótkiej, napiętej czy urwanej (Jocz, 2013, ss. 61–66). Nie natrafiłem jednak w dotychczasowych opracowaniach uwag odnoszących się do percepcji rodzimych użytkowników kaszubszczyzny. W przytoczonej przez Topolińską (1967, ss. 120) propozycji zapisu pary minimalnej *Reda* ‘Reda’ : *rēda* ‘ruda’ w pisowni niemieckiej jako *reda* : *redda* lub *reda* : *rāda* przez informatorów z Luzina chodzi z całą pewnością o peryferyjność barwy (czyli przeciwstawienie [e] i [ɛ̃]), a nie o krótkość. Prawdopodobieństwo, że szczególna krótkość *ɛ̃* jest perceptywnie istotna dla użytkowników gwar centralnokaszubskich, wydaje się jednak wysokie (można, a nawet należy zakładać, że skoro jakaś cecha wymawia-

niowa istnieje i stabilnie się utrzymuje, to zapewne czemuś służy). Interpretacja fonologiczna jest jednak kwestią zupełnie innego poziomu opisu.

Zanim przejdę do kwestii fonologicznych, chciałbym pokrótce przedstawić historię *ĕ* i jego dzisiejszy zakres występowania. Kaszubskie szwa powstało ze starokaszubskich krótkich samogłosek [i] (z wyjątkiem pozycji po palatalnych), [i] oraz [u] (z wyjątkiem pozycji po wargowych i w nagłosie). Dystrybucja leksykalna/morfologiczna *ĕ* w gwarach kaszubskich różni się w dość wielu szczegółach, uwarunkowanych częściowo specyficznym rozwojem dźwiękowym samego szwa lub poprzedzających go spółgłosek w konkretnych gwarach, a częściowo różnego rodzaju starszymi i nowszymi wyrównaniami analogicznymi. Również brzmienie *ĕ* jest uwarunkowane dialektalnie (Lorentz, 1927–1937, ss. 144–149, 158–163, 220–232); Popowska-Taborska, 1961, ss. 36–81; AJK, t. 14, ss. 92–103, mapy 666–668). Bogactwo wariantów gwarowych zachowane jest do dziś, np. *rĕba* [rɔba, ræba, rɛba, rĕba, rɔba, ruɔa] ‘ryba’. W centralnej kaszubszczyźnie najbardziej typowe wymowy akcentowanego *ĕ* mieszczą się w zakresie [ɜ, ʒ, ʌ, ʌ], przy czym na wschodzie tego obszaru można zaobserwować skłonność do wariantów mniej, a na zachodzie bardziej tylnych. Ponadto na wschodzie występuje również rzadsza wymowa przednia typu [æ]. Poza akcentem *ĕ* zazwyczaj identyfikuje się fonetycznie z *e*, choć zachowanie barwy odrębnej jest możliwe. Do identyfikacji takiej dochodzi również fakultatywnie pod akcentem (zwłaszcza po spółgłoskach miękkich). U części młodszych użytkowników gwar centralnokaszubskich jest to zjawisko występujące bezwyjątkowo niezależnie od pozycji, co ostatecznie prowadzi do zaniku odrębnego fonemu /ʌ/ w takich idiolektach, jeżeli rozpatrywać je w odwołaniu od gwary jako całości (Jocz, 2013, ss. 66–67, 159, 179–197, 225).

Przejdźmy do kwestii interpretacji fonologicznej. Przyjęcie długości jako cechy dystynktywnej (fonologicznie istotnej) byłoby dla centralnej kaszubszczyzny nieekonomiczne i problematyczne. Po pierwsze *ĕ* /ʌ/ byłoby jedyną samogłoską krótką. Nie mielibyśmy tu więc w zasadzie do czynienia z podsystemem samogłosek krótkich, a samogłosek fonologicznie krótkich w takim wokalizmie byłoby znacznie mniej niż długich (w systemie dziewięcioelementowym taki stosunek liczebności podsystemów byłby wręcz kuriozum). W przypadku opozycji długości to samogłoski krótkie są nienacechowane i w przypadku braku symetrii oczekiwaliśmy, że to nacechowanych elementów będzie mniej lub że przynajmniej będziemy obserwować względny balans. Asymetria z jednym elementem nienacechowanym i ośmioma nacechowanymi byłaby natomiast po prostu nie do przyjęcia. Dane fonetyczne wskazują przy tym, że to krótkość *ĕ* /ʌ/ jest nacechowana, a nie odwrotnie, i że to pozostałe samogłoski są pod względem długości neutralne. Po drugie nie sposób w przekonujący sposób ustalić, która samogłoska w takim systemie miałaby być długim odpowiednikiem *ĕ* /ʌ/. Arbitralne przyporządkowanie długiego korelatu byłoby technicznie możliwe (można by np. wybrać fonem /e/ z racji na występowanie wspólnych wariantów poza akcentem i tendencją do identyfikacji

tych fonemów w pozycji akcentowanej), brak tu jednak realistycznej i naprawdę przekonującej opcji.

Dla fonetycznych archaizmów trudno niekiedy wykazać synchroniczne uzasadnienie systemowe. Bywają one bowiem utrzymywane i przekazywane jako swoiste przyzwyczajenie artykulacyjne, które wraz z rozwojem systemu może się okazać nawet sprzeczne z nowymi realiami systemowymi. Tak ma się choćby rzecz w dialektach polskich z dźwięcznym sandhi zewnętrznym, tzn. z wymową typu *brat ojca* [bradojtsa], przynajmniej w większej ich części. Przejście od dawnej spółgłoskowej opozycji siły (gdzie występowanie w sandhi spółgłoski słabej i redundantnie dźwięcznej, będącej członem nienacechowanym, jest uzasadnione systemowo) na opozycję dźwięczności (gdzie człon dźwięczny i redundantnie słaby jest nacechowany, a więc jego występowanie w sandhi jest systemowo nieoczekiwane) nie spowodowało tu już zmiany utrwalonej uprzednio wymowy w sandhi, por. Andersen (1986, s. 240). Z podobnym przyzwyczajeniem artykulacyjnym bez synchronicznego uwarunkowania fonologicznego moglibyśmy mieć również do czynienia w przypadku *ě /ʌ/*, gdzie krótkość jest najprawdopodobniej właśnie zjawiskiem archaicznym, reliktowym.

Nadzwyczajna krótkość *ě /ʌ/* może być jednak wytłumaczona w ramach przyjętego przeze mnie modelu fonologicznego z opozycją peryferyjności, gdzie fonem ten klasyfikuję jako nieperyferyjny (Jocz, 2013, ss. 143–147). Trzeba tu mieć tu na uwadze, że jedna i ta sama opozycja fonologiczna może mieć kilka korelatów fizycznych (fonetycznych). Tak jest właśnie z peryferyjnością, której korelatami są m.in. zarówno wartości formantu drugiego, charakteryzującego samogłoski w osi przód-tył (bardziej skrajne, tzn. wyższe w przypadku peryferyjnych samogłosek przednich i niższe w przypadku peryferyjnych samogłosek tylnych), jak i długość (wyższa w przypadku samogłosek peryferyjnych i niższa w przypadku nieperyferyjnych). Z czysto synchronicznego punktu widzenia wybór tej czy innej cechy fonetycznej (lub takiej czy innej kombinacji cech) może być w zasadzie arbitralny, przypadkowy, z diachronicznego punktu widzenia może być jednak nadal wytłumaczalny. Jeżeli np. system z opozycją długości (gdzie samogłoski krótkie są standardowo nieperyferyjne pod względem barwy, jeżeli zróżnicowanie barwy towarzyszy opozycji długości), z jakim mieliśmy bez wątpienia do czynienia w przypadku dawnej kaszubszczyzny, przekształca się w system oparty na opozycji barwy (z opozycją peryferyjności), czego rezultaty obserwujemy dzisiaj, to pierwotna krótkość może być zreinterpretowana jako fizyczny korelat fonologicznej peryferyjności. Ujmując rzecz ogólnie, jeżeli pewna cecha fonetyczna (tu krótkość) jest już dana w systemie wyjściowym, to może być wykorzystana (w innym sensie fonologicznym) w systemie nowym. Jest to według mnie scenariusz, który zrealizował się w przypadku *ě /ʌ/* w centralnej kaszubszczyźnie.

Stosunki *ě /ʌ/* z innymi fonemami (np. z /e, o, a/ w różnych pozycjach fonologicznych i prozodycznych) wymagają bez wątpienia dalszych badań. Wnioski z nich wypływające mogą mieć wpływ na interpretację fonologiczną *ě /ʌ/*, w tym

w zakresie fonetycznej długości realizacji tego fonemu. Możliwe są tu z zasady różne scenariusze, przy obecnym stanie badań nie zakładam jednak znaczących modyfikacji modelu zaprezentowanego powyżej.

Literatura [References]

- AJK = Stieber, Z., & Popowska-Taborska, H. (Red.). (1964–1977). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (T. 1–14). Wrocław : Warszawa ; Kraków ; Gdańsk.
- Andersen, H. (1986). Sandhi and prosody: reconstruction and typology. In H. Andersen (Ed.), *Sandhi Phenomena in the Languages of Europe* (pp. 231–248). The Hague ; Berlin.
- Bronisch, G. (1896). *Kaschubische Dialectstudien. Erstes Heft. Die Sprache der Běłôcë. Nebst Anhang: einige Ł-Dialecte*. Leipzig.
- Jocz, L. (2011). *Wokalowy system hornjoserbskeje rěče pŕitomnoće*. Szczecin.
- Jocz, L. (2013). *System samogłoskowy współczesnych gwar centralnokaszubskich*. Szczecin.
- Jocz, L. (2018a). Opozycja */u/ : */u:/ w gwarze Jastarni. *Slavia Occidentalis*, 75(1), 41–72.
- Jocz, L. (2018b). Kilka uwag na temat wokalizmu centralnokaszubskiego. In E. Skorupska-Raczyńska (Red.), *Ad notam – ad gloriam. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Długoszowi z okazji 60-lecia aktywności zawodowej i 40-lecia pracy naukowej* (ss. 43–61). Gorzów Wielkopolski.
- Jocz, L. (2021). The Opposition */i/ : */i:/ in the Kashubian Dialect of Kùsfelt and Chałëpë. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 77(1), 147–175.
- Lorentz, F. (1927–1937). *Gramatyka Pomorska*. Poznań.
- Nitsch, K. (1903). Studya kaszubskie: Gwara luzińska. *Materyały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 1(2), 221–273.
- Popowska-Taborska, H. (1961). *Centralne zagadnienie wokalizmu kaszubskiego. Kaszubska zmiana ę ≥ i oraz ĩ, ŷ, ů ≥ ə*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków.
- Stieber, Z. (1951). Zagadnienie iloczasu kaszubskiego. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU*, 503–508.
- Stieber, Z. (1966). *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*. Warszawa.
- Topolińska, Z. (1967). Teksty gwarowe centralnokaszubskie z komentarzem fonologicznym. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 7, 88–125.

Summary

On vowel length in Central Kashubian

This article examines inherent length in Central Kashubian. The analysis demonstrates that the vowel $\text{ë} / \Lambda /$ is characterized by extreme shortness, which is incompatible with its status as a mid-open vowel. This shortness represents an archaism – a remnant of an earlier contrast based on the feature $[\pm\text{long}]$, in which $/\Lambda /$ functioned as a short (i.e., $[-\text{long}]$) vowel. Over the course of historical development, the feature $[-\text{long}]$ associated with $/\Lambda /$ has been reinterpreted as $[-\text{peripheral}]$, a natural shift because non-peripheral vowels are generally shorter than peripheral ones.

Keywords: phonetics, Kashubian language, Kashubian dialectology, vowels, vowel length.